

Competitive Scramble is an Evil Ingenuity: Proceedings from the International Conference on the Biography and Songs of Alhaji Abubakar Kassu Zurmi in Heroic Poetry

A Publication of the Department of Nigerian Languages, Sokoto State University, Sokoto

ISBN 978-978-62480-5-9 (Print) | ISBN 978-978-62480-5-9 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.65760/kassu.i1.6> Website: www.ssu.edu.ng | Issue 1 | April 2025 |

Nau'o'in Abincin Hausawa a Cikin Wasu Wakokin Kassu Zurmi

Badamasi Altine Kasarawa¹,
Habibu Lawali Kaura²,
Sadiya Abdullahi Gusau¹

Sashen Hausa Kwalejin Ilimi ta Shehu Shagari Sakkwato.
Sashen Hausa Kwalejin Ilimi da Kere-Kere ta Gwamnatin Tarayya da ke Gusau Zamfara

Corresponding Author: Badamasi Altine Kasarawa badamasialtine20@gmail.com
Phone No. 08069763734

Tsakure

Wannan makala ta bibiyi wasu wakokin Abubakar Kassu Zurmi, domin fito da nau'o'in abincin Hausawa na gargajiya da suke kunshe a ciki. Haka kuma, makalar ta kafa hujja da wadansu diyannan wakoki da suke tabbatar da cewa, zane na mai shi ne, kowa ya laga aro ya yi. Watau kenan, duk nau'o'in abincin da Kassu Zurmi ya ambata a cikin diyannan wakokin da aka kawo a cikin wannan makala, to abincin Hausawa ne. Sai dai dalilin cudanya da wadansu baki al'umma, ya sa a yanzu an samu karin nau'ukan abinci da Hausawa suke amfani da shi wanda ba na gargajiya ba ne. Daga cikin abubuwan da wannan makala ta gano su ne, dalilin cudanya da bakin al'umma, Hausawa wasu sun fara raja'a ga sababbin nau'ukan abincin zamani sabanin na gargajiya. Kananan yara masu tasowa kuma, ba su san sunayen nau'ukan abincin Hausawa na gargajiya ba.

Copyright: *Provided that the author(s) and the source are credited, noncommercial use of the article is allowed, including printing and distribution.*

1.0 Gabatarwa

Matsayin abinci da muhimmancinsa a wurin dan'Adam ya fi gaban a nanata. Sakamakon haka, ya sa masana da manazarta suka yi ta rubuce-rubuce a kan abubuwan da suka shafi abincin Hausawa na gargajiya har ma da na zamani. Kamar yadda Mu'azu da Shatima (2013:67) suka tabbatar da cewa, abinci a gun Bahaushe yana da muhimmanci kuma yana samar da shi ne daga irin abubuwan da suke kewaye da shi. Wannan shi yake nuna muna cewa, dukkan nau'o'in abincin da Kassu Zurmi ya ambata a cikin wakokin mabanbanta, nau'ukan abinci ne da suke kewaye da al'ummar Hausawa. Abinci na nufin duk wani abin

da ake ci don maganin yunwa. (Kamusun CNHN, 2006:1). Haka kuma masana sun karkasa abincin Hausawa zuwa gida daban-daban. Kamar yadda Muhammad, (2020:248) ya raba abinci zuwa gida biyu kamar haka: ya ce, akwai abinci na ci, akwai abinci na sha. A karkashin wannan za mu kalli ire-iren abincin Hausawa da Kassu Zurmi ya ambata a cikin diyan waɗansu waƙoƙinsa domin a fito da su a fili tare da bayaninsu.

1.1 Takaitaccen Tarihin Abubakar Kassu Zurmi

Alhaji Kassu Zurmi dai mutumin garin Kadawa ne wani kauye da ke kasar Zurmi, hedikwatar karamar hukumar Zurmi da ke cikin jahar Zamfara. Nisan kauyen da garin Zurmi bai fi kilomita ashirin da huɗu ba. Kassu Bahaushe ne Bagobiri. Mahaifiyarsa mutumiyar wani kauye da ake kira Magarya kilomita biyu zuwa garin Kadawa. An haifi Kassu a garin mahaifiyarsa, wato Magarya a shekarar (1910). Kassu Zurmi kuwa ya haɗa suna biyu na gargajiya da kuma na Musulunci. Na gargajiya ne aka fi kiran sa da Sani Kassu Mai Kasuwa. Wata gajerar hanyar faɗin mai kasuwa, wato wanda aka haifa ranar kasuwa. Sai dai sunansa na yanka shi ne Abubakar. Sunan Mahaifinsa Muhammadu, Muhamamdu makadin Farauta da kuma bori ne. Sana'arsu kuma fawa. Kuma asalin zuriyarsa Gobirawa ne da suka taso daga Kurawa suka yada zango a Dumfawa da ke karamar hukumar mulki ta Zurmi. Sannan har aka naɗa kakansa sarkin fawan garin Dumfawa. Wato sarkin fawa Gandau. An haifi mahaifinsa wato Muhammadu a garin Dumfawa. Bayan wasu 'yan shekaru yawon kiɗa ya kai sa a garin Magarya, ya zauna a nan har tsawon lokaci har ya rasu a nan. Kassu Zurmi ya yi aure na fari wanda ake kira ladar kyala tun yana kimanin ɗan shekara ashirin. Da lokaci ya matsa Kassu ya ci gaba da fara mata har sai da ya cika tsinkensa, wato mata huɗu.

Kassu Zurmi, ya gaji mahaifinsa Muhammadu a wajen kiɗan farauta. Abin da yake kaɗawa ko kalangu ne. Amma abin lura a nan shi ne Kassu ya taɓa kiɗan noma. To amma da yake ya yi kiɗan noma ne kawai domin sha'awa, bai mai da hankali a kan wannan kiɗa ba. (Magaji, 2016:09). Bayan kasancewar Kassu a matsayin makadin farauta da 'yan tauri, ba wai gidajensu kawai yake bi idan suna ko biki ya kama ba, a'a tare da shi ake zuwa dajin farauta, duk abin da ake yi na farauta a gabansa, ba wani mai bashi labari ra'ayul aini ne shi. (Gusau, 1996:225). Ta la'akari da waɗannan bayanai da masana suka bayar sun nuna muna cewa, Kassu Zurmi ya gaji kiɗa a wajen mahaifinsa. Sannan kuma, Kassu mafarauci ne kuma makadin farauta da tauri. Ga ɗan waƙar da yake nuna cewa Kassu Zurmi mafarauci ne,

Jagora: Tahiya Madoka ko dajin kuna,
Kowaj ji 'yan kalangaina na tahi an nan,
Sai ɗa da ɗa ka kai naman daji.

(Waƙar Gagarau na Magaji)

Kassu Zurmi ya yi aure cike da zuriya mai yawa. Allah ya azzurta shi da 'ya'ya da yawa. Daga cikin manyan 'ya'yansa ne, Umaru ya zama makadin tauri, kusan shi ne mai gadonsa. Amma shi ɗayan ɗan nasa Usman sai ya kama hanyar almajiranci inda ya yi karatun allo da na ilmi. Yanzu haka zauren gidansu ne ya mayar makarantarsa ta allo yana koyar da yara karatun allo. Kassu Zurmi ya rasu bayan wata rashin lafiya da ya yi har ya kwanta asibitin Gwamnati na Gusau a 1987. (Gusau, 1996:229).

1.2 Abincin Hausawa a Bakin Kassu Zurmi

Kassu Zurmi a cikin waƙoƙinsa ya ambaci nau'o'in abincin Bahaushe da yanayinsa a wurare daban-daban. Saboda haka, a nan za mu kawo misalan diyan waƙoƙi daban-daban da suke ɗauke da sunayen ire-iren abincin Hausawa na ci da na sha. Kamar yadda wani

masani Funtua, (2010:43) ya ce ana iya raba abincin Hausawa na gargajiya zuwa muhimman rabbai gida biyu, wato abinci mai tauri kamar su tuwo, da danwake, da kosai, da dambu da sauransu. Rabo na biyu shi ne abin sha, wanda ya hada da koko, da hura, da fate-fate da rummace da sauransu. Ga yadda Kassu Zurmi ya ambaci sunayen abinci da abin sha a cikin wakokinsa na maza kamar haka:

1.2.1 Tuwo.

Tuwo wani nau'in abinci ne da al'ummar Hausawa suka shaƙu das hi. Kamar yadda Funtua (2010:44), ya bayyana cewa, daga cikin abincin Hausawa da Fulani mafi muhimmanci shi ne tuwo. Saboda haka, Kassu Zurmi bai bar tuwo a baya ba, inda a cikin wani ɗan waƙa yake cewa,

Jagora: Wasa an yi an gama sai tahiya gida,
Barau na Bawa yas so tahiya gida,
Niy yi rakkiya nik koma ciki,
'Yan Gangare sun so tahiya gida
Kassu niyyi rakkiya nik koma ciki,
Ina nan Birnim Magaji ban tashi barin ta ba,
Mani na garinmu yas so tahiya gida
Kuma niy yi rakkiya nik koma ciki,
In kun zo ku ce ina muna gaida waɗan gida,
Sai sun biya mu dan nan mu yi Danhwarami,
Dag Gidam Kaso, Kassu ya yi Cigama,
In don dai shamusalli ban tashi zuwanta ba,
Na wuce sai dai badi in taho,
Ina gidan Twonka matatai na **tuwo** tana ba mai kare-kari
Saura a yi Kassuwa,
Indai don Ubangidan ba a daka ciki.

(Kassu Zurmi: Waƙar Mai Babarbara Shehu [uraguji])

A cikin wannan ɗan waƙar da aka kawo a sama, Makada Kassu Zurmi ya ambaci ɗaya daga cikin abincin Bahaushe musamman da dare, watau Tuwo. Sai dai tuwo yakan iya kasancewa tuwon dawo ko na shinkafa ko kuma tuwon masara ko na gero. Haka kuma, Kassu ya ambaci kare-kari abin da ake kufi a nan shi ne karkaren abinci. Watau bayan an kwashe tuwo mai kyau, an kai kasan tukunya wanda daga an cire kare-kari sai fanzo.

1.2.2 Nama

A karkashin wannan nama ya kasu gida biyu, akwai naman tsuntsaye kamar kaji, da tantabarun, da zabbi da dawisu da sauransu. Haka kuma akwai nama da ya shafi dabbobi kamar, naman akuya, da rago, da saniya da sauransu.

1.2.2.1 Naman Tsuntsaye

Tsuntsaye suna daga cikin nau'o'in abubuwan da Allah ya hore ma ɗan'Adam domin ya yi kiwo, ya ci namansu sannan ya sayar idan yana da bukata. A nan Makada Kassu Zurmi ya ambaci sunayen wasu tsuntsaye a matsayin abincin da aka karrama su da shi. Ga abin da yake cewa,

Jagora: Daukas Sha-yaya munka sha daula,
Mun sha **'yan nalutsa** mun sha mai
Mun sha **zabbi** ga ɗan Gidan Labbo.

Jagora: Nic ce ma 'yan yarana ku sha Ahaha ce
Tun da ba ya maishe ta.
Katakoron lando Iro na Umbaru,
Kura mai guzurin kunya.

(Kassu Zurmi: Wakar Shayi dan Gidan Labbo)

Makada Kassu Zurmi ya nuna irin halin da Bahausha (Shayi Dan Gidan Labbo) yake da shi na karrama bako. Inda a cikin wannan dan wakar ya ambaci sunayen nau'o'in abincin Hausawa daban-daban da aka karrama su da su. Daga farko ya fara da ambatar kalmar 'Yan nalutsa. Kalmar 'yan na lutsa na nufin 'ya'yan tantabarun kanana wadanda ba su girma sosai ba, amma kuma ba jinjirai ba ne. Wannan ne ya sa Kassu yake cewa sun sha mai. Saboda su wadannan kannan tantabarun sun fi manya mai sosai.

Daga karshe Makada Kassu Zurmi ya bayyana cewa, sun ci Zabbi. Zabbi wasu tsuntsaye ne da ake kiwo a gidajen Bahausha. Haka kuma, namansu yana da dandano fiye da na kaji. Sai dai zabbi sun fi rayuwa da samun yalwa a kauyuka inda suke fita dajin bayan gari domin yawatawa a cikin gonaki.

1.2.2.2 Naman Dabbobi

Makada Kassu Zurmi a cikin wani dan waka ya kawo bayani dangane da sunayen nau'o'in nama da ake samu a jikin dabbobi. Ga abin da ya ce,

Jagora: Ana mugunyah hida Dunhwawa
Wai an tai hida,
A dauko **nama** daban,
A dauko **kirgi** daban,
A dauki **kungurumin kai** daban,
Ba a kamo hanya guda,
Kowane ya kamo hanya daban.

(Kassu Zurmi: Wakar Garba Zakokin Zamfara)

A cikin wannan dan wakar Makada Kassu Zurmi ya kawo sunayen nau'o'in nama da ake ci a jikin dabba bayan an feda ta. A da na uku ya ce "a kawo nama daban", a nan yana nufin bayan an feda dabbar, ma'ana an cire fata, an cire kai da kafafuwa. Sai a zo da naman daban zallarsa ba tare da komai ba.

A layi na huɗu ya ce, "a dauko kirgi daban, kirgi shi ne fatar da aka cire a jikin saniya ko maraki. Kirgi yana daga cikin nau'in abincin da Hausawa suke amfani da shi bayan an sarrafa shi. Ana babbake kirgi a karkare a wanke sannan a dafa shi a matsayin langabu ko ganda ko kuma a yi ragadada da sauransu.

A layi na biyar kuma ya ce, "a dauko kungurumin kai daban". Abin da yake nufi da kungurumin kai a nan shi ne kan saniyar da aka yanke. Kan saniya yana daga cikin nau'in nama da ake samun daga jikin dabbobi. Shi ma kai akan yi gyara shi kamar yadda ake gyara kirgi. Ma'ana akan babbake shi a karkare a wanke shi sosai. Sannan a dafa a ci a matsayin abinci.

1.2.3 Gero da Goro

Gero nau'in tsaba ne wanda ake nomawa a kasar Hausa. Hausawa suna amfani da gero wajen yin abinci da abin sha kamar, tuwo da hura da kunu da sauransu. Shi kuma goro 'ya'yan itace ne mai barci-barci ko bauri-bauri wanda ake nomawa a kudancin Nijeriya. Hausawa na amfani da goro domin ci tare da rarraba shi a wajen gudanar wadansu al'adu da suka shafi gayyata da shaidar kulla wani zumunci musamman na aure da haihuwa a tsakaninsu.

Jagora: Wasad da mun ka zo ta Kware
ita tay yi kyau.
Rannan nig ga masu tauri na boyon kari
Dantauri mai kumshe **goro** ko can
ba kowa ba ne,
Irin su as shaggun duniya.
A adana bauri a kai ma mata
Wasa ta yi kyau
Babu ruwan Kassu **goro** ba dangin
Gero ba ne
Sabad da bauri sauka lahiya
Mai dabo jikan bawa buzun kura
Gajere mazaizan duniya
Sattun doki ka hi mantuwa
Yaro karya yakai
Na gode nagidan duwa
Gajere mazaizan duniya

(Kassu Zurmi: Wakar Nagidan Duwa)

A cikin wannan ɗan waƙar da ya gabata Kassu Zurmi ya ambaci gero, wanda yana daga cikin nau'oin abinci. Sannan kuma ya nuna yana da muhimmanci sosai a gurinsa. Inda ya nuna cewa ɗan taurin da yake boye goro ba mutunen kirki ba ne, sannan kuma su ne shegun duniya. Amma duk da haka ya nuna cewa, tun da goro ba dangin gero ba abin da ya dame shi. Sakamakon haka, abin da Kassu yake son ya bayyana a nan shi ne, ba ɗabi'ar kwarai ba ce, a ba ka kyauta ko kuma a yi ma karin kuɗi ka boye ba tare da ka bayyana jama'a sun gani ba.

1.2.4 Tahwasa

A cikin wannan ɗan waƙa kuma Makada Kassu Zurmi ya ambaci nau'in abincin Hausawa wanda ya shafi ciyawa. Ga abin da yake cewa,

Jagora: Labbo yac ce katon gidan na banza ne.
Komi yab bid'a na mata ne.
Dum mata sun bi Iro sun kofe.
'Yak kamnatai tana yi mai wazu.
La'anannen ba ya jin batun Kamnat.
Tana hwaɗin Shayi ga ka dai da farhinka,
Na Abu hak ka lalace tsohuwa ta cishe ka.
Ta Dan giwa Hawwa na yi mai diba.
Ba ta da farhi ba ta diyak kuyya.
'**yat tahwasa** taka diba a ba ta sadare,
Ta kau ci hat ta cishe shi.

(Kassu Zurmi: Wakar Shayi ɗan Gidan Labbo)

A cikin wannan ɗan waƙar Makada Kassu Zurmi ya ambaci kalmar 'Tahwasa' inda ya nuna cewa, duk da irin firar jiki ta mutum mai farfi da Shayi ɗan Gidan Labbo yake da ita. Wannan bai hana ya zauna mace tana ciyar da shi ba. Kalmar tahwasa na nufin wanin ganyen haki ne da yake tsiro daga kasa. Haka kuma, tafasa na ɗaya da cikin cimakar Bahaushe a kasar Hausa. Anan amfani da ita a wajen yin kwado ko datu ko kuma a yi miya da ita da dai sauransu.

1.2.5 Rogo

Shi kau sharu ya ga ya yo kora
Wai ya watce 'yan jabanda
Ya hana Kassuwa ta ci sosai
Shi bai san nuhwad da sukai ba
Barkezawa kowane yas sawo **rogonai**
Yas shakikke birgamenai
An taho baicen Dauran
An sha ruwa an koshi
An takikke
Dada hwaɗi banza hwaɗi yohi.

(Kassu : 'Yan jabanda)

A wannan ɗan waƙar Kassu ya ambaci rogo. Rogo nau'in abincin Hausawa ne wanda ake shukawa a lokacin rani, kuma yakan yi icce, sai dai a cikin kasa yake 'ya'ya. Akan daga rogo a ci, haka kuma kan yi fatensa ko kuma idan aka shanya shi ya bushe ana yin kosan rogo da sauransu.

1.2.6 Ruwa

Ruwa na nufin abu garai-garai maras launi ko kamshi, wanda ake sha don kashe kishi; kuma ana wanka da wanki da dafa abinci da wanke-wanke da makantansu da shi. (Kamusun CNHN, 2006:377). A takaice muna iya cewa, ruwa su ne abin da rayuwa take amfani da su domin tabbatar da wanzuwarta da jin dadinta. A ɓangaren abubuwan da ake sha Makada Kassu Zurmi ya ambaci wasu a cikin ɗiyan waƙarsa kamar haka:

Jagora: Na ce Bahago mi ak kashi-kashi?
Yac ce, "Kawo **ruwa** mu sha,
Shege ka san inda nih hito?
Jagora: Nik kawo **ruwa** da taba dun ni aje musu,
Sunka nabba'a,
Sunka ce mani, "To ka ga kunshi,
Dud don ka mun ka yi shi,
Kwance shi ka yi ta wasa,
Wasakka ta yi kyau".

Idan mun lura a wannan ɗan waƙar Makada Kassu Zurmi ya ambaci ruwa a matsayin wani abu muhimmi da ake tarbon mutum da su.

1.2.7 Hura da Tuwo da Guraye

Jagora: Dan tauri ya kai bakunci gidan ɓarai,
Hura mai nono a dama mai,
Gidanai ba ya samunta,
Tuwo mai nama a tuka mai,
A sha **nama da guraye**,
Gidanai baya samun su.
(Kassu: Waƙar Iro Dan Kusa Karen Kado)

A wannan ɗan waƙar Kassu ya yi gamin gambizar nau'o'in abincin Hausawa ne, inda ya kawo sunayen abincin Hausawa da suka haɗa da na sha da na ci. A cikin ɗango na
© Department of Nigerian Languages, Sokoto State University, Sokoto 57

biyu, ya ambaci Hura mai nono. A takaice hura na nufin, a hada dawo da nono wani lokaci da ruwa sai a dama su wuri daya. Wadansu kuma sukan saka suga da kankara domin hurar ta kara dandano da sanyi. Saboda haka a nan ya kawo maganar hura mai nono a matsayinta wani abin sha mai mihimmanci ga Hausawa.

A dango na huɗu kuma, Kassu ya kawo maganar Tuwo mai nama. Masu hikimar Magana na cewa, “tuwon girma miyarsa da nama.” Kamar yadda yake a al’adar Bahaushe idan yana son tabbatar da cewa tuwo ya karɓa sunansa, to yakan yi masa miyar nama. Saboda haka, a nan Kassu ya kawo sunan abincin Hausawa na karrama baƙo (Tuwo mai nama). Su ma waɗannan suna cikin manyan nau’o’in abincin Hausawa na alfarma. A dango na biyar kuma, Kassu ya ce, “A sha nama da guraye” watau yana nufin za a ci gurayen kaji kenan. Idan aka ce ‘guru’ ana nufin naman kaza daya wanda aka fede aka cire hanji da kai da kafafu. Ko kuma, a takaice guru na nufin kammalallen gangar jikin naman kaza bayan an cire ciki. Guraye kuma na nufin jam’in guru.

1.2.8 Hwarau-hwarau

Jagora: Nic ce, had da **hwarau-hwarauna**,
Ni ko ba ni kwance kunshi ban san cikinsa ba,
Allat tsaran da buɗe dila ban san cikinta ba.

Hwarau-hwarau na nufin furar da aka kara wa ruwa ta rage kauri sosai ta koma ruwa-ruwa. Hwarau-hwarau akwai mai tsami akwai maras tsami.

A wannan dan wakar da ya gabata Makada Kassu Zurmi ya kawo maganar Hwarau-hwarau, wanda yana daya daga cikin nau’ukan abin sha na Hausawa. Hwarau-hwarau yana da matuƙar muhimmanci ga Bahaushe musamman a lokacin da ya gudanar da wani aiki cikin zafin rana, ko kuma ya ci wani abu mai dan maski ko maiko yakan bukaci hwarau-hwarau domin ya sha ya ji daidai, waɗansu mutane kuma sukan sha domin rage kishirwa ko kisa.

1.3 Sakamakon Bincike

Daga cikin sakamakon da wannan makala ta fito da su, ta gano Kassu Zurmi mutum ne wanda ba ya raina kyautatawa kowace iri ce. Haka kuma makalar ta zakulo sunayen nau’o’in abincin Hausawa na gargajiya daban-daban waɗanda Kassu ya ambata a cikin waƙoƙinsa da dama. Binciken ya gano cewa, Kassu Zurmi yana kawar da idonsa daga dukkan wata kyauta da aka ba wanda yake yi wa waka ko kiɗa. Wannan makala ta gano cewa, waƙoƙin Kassu Zurmi suna cike da dimbin bayyanannu da boyayyun al’adu Hausawa da suka shafi kowane bangaren rayuwa.

1.4 Shawarwari

Bisa ga nazartar wasu waƙoƙi da aka yi na Kassu Zurmi da aka yi a cikin wannan makala. An fito da waɗannan shawarwari da muke ganin idan an bi su, za su taimaka wajen ganin an samu doriya a kan wasu hanyoyin da za su taimaka wajen bunkasa harshe da al’adun Hausawa a duniya ta hanyar adabi. Shawarwarin da wannan makala ta bayar su ne:

- a. Masana da masu faɗa a ji a harshen Hausa, su dage wajen foƙarin shirya taruka da na ilimi domin yada manufofi da bunkasa harshen Hausa.
- b. A fito da darussan da suke koyar da dalibai tarihi da al’adun Hausawa a cikin adabi a kowane matakin ilimi.

- c. Akwai bukatar yin nazarin tsufaffin waƙoƙin da wasu makada suka yi domin fito da muhimman sakonnin da suke kunshe a ciki.

1.5 Kammalawa

A binciken da aka gudanar, kamar yadda muka gani mukalar ta yi nazari ne dangane da abin da ya shafi nau'ukan abincin Hausawa waƙanda Abubakar Kassu Zurmi ya ambata a cikin wasu waƙoƙinsa. Inda a ciki mukalar ta fito da misalai na diyan waka daban-daban da suke dauke da sunayen abincin Hausawa na gargajiya. Haka kuma, makalar ta fito da sakamakon bincike da shawarwarin da ake ganin idan an bi su, za su bunkasa harshen Hausa a matakin kasa da duniya baki ɗaya.

Manazarta

- Funta, A. I. (2010). "Abincin Hausawa da Fulani na Gargajiya". *Al'adu da Dabi'un Hausawa da Fulani*. Kaduna: El-Abbas Printers and Media Concepts.
- Kaura, H. L. (2017). "Salon Zayyana (Hotancin Zucci) a Wasu Waƙoƙin Kassu Zurmi". Kundin Digiri na Biyu: Jami'ar Usmanu Danfodiyo, Sakkwato.
- Kamusun, CNHN (2006). *Kamusun Hausa na Jami'ar Bayero*. Kano: Ahmadu Bello University Press.
- Magaji, A. (2016). *Kassu Zurmi da Waƙoƙinsa*. Ibadan: Spectrum Books Limited.
- Muhammad, M. S. (2020). *Bahaushiyar Al'ada*. Kano: Bayero University Press.
- Mu'azu, A. da Shatima, I.G. (2013). "Kwadon Al'adun Hausawa da na Wasu Kabilu." a Cikin *Tabarbarewar Al'adun Hausawa (The Detorioration of Hausa Culture)*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.